

АНОТАЦІЯ

Лисинюк М. В. Мова як форма буття української культури. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 034 – культурологія. Київський національний університет культури і мистецтв Міністерства культури, молоді та спорту України (Київ). – 2020.

Дисертація присвячена дослідженню мови як форми буття української культури, що зберігає народну пам'ять і розвивається навіть в колоніальних умовах Російської імперії; як інструменту культури, який формує особистість, носія мови, через донесені йому мовою картину світу, менталітет, людські цінності та ін., тобто через культуру народу, яка є засобом національної єдності і комунікації.

Акцентовано увагу, що вивчення питання про співвідношення феноменів мови та цивілізації багато в чому ускладнюється наявністю взаємовиключних концепцій цивілізації, що призводить до варіювання уявлень про відносини досліджуваних об'єктів. У трактуваннях останньої як соціокультурної цілості висновки стосовно питань мови зроблені в межах положень, що характеризують взаємодію мови і культури, і лише частково варіюються залежно від критеріїв, визнаних основними при виокремленні локальної цивілізації. Відзначено, що в межах лінійного підходу розробка питань мови обмежується констатацією важливої ролі писемності в цивілізаційному розвитку (В. Келле та ін.). Більшістю представників циклічного підходу мовним принципам відводиться незначна роль: в одних авторів цивілізації являють собою мовні та етнічні групи, об'єднані спільною мовою чи етнічним походженням (М. Данилевський та ін.), в інших є суто державними об'єднаннями, заснованими на державній і мовній єдності (О. Шпенглер та ін.). Представлена в термінах концепцій діалогу проблема «мова і цивілізація» демонструє жорстке протиставлення цивілізаційного і культурного зрізів соціального буття і, відповідно, мотиви регресу мови в цивілізації, який проявляється в її вихолощуванні, уніфікації,

відчуженні від справжнього життя і творчості. Наголошено, що цивілізаційні концепції та пов'язані з ними трактування мовної проблематики не дають достатніх методологічних інструментів для аналізу труднощів і взаємозалежностей цивілізаційного і лінгвістичного процесів, що спонукає до глибшого дослідження проблеми взаємодії мови і культури. Разом із тим, суттєвою проблемою для всіх цивілізаційних концепцій залишається прогалина в поглядах на роль українського народу, його культури і мови в цивілізаційних процесах. Тим не менше, саме питання української мови і культури є центральним у цивілізаційному виборі (житті) українського народу.

Наголошено, що мовна картина світу – специфічна система, яка визначається двома основними детермінантами: закони мови, а також характер і зміст картини світу. Як узагальнений наочний образ світу, який належить як щось зовнішнє для суб'єкта, картина світу є поняттям для позначення понятійно-образної форми знання. Маючи складну структуру, елементи якої та їх співвідношення залежать, у першу чергу, від характеру об'єкта і рівня історичного розвитку суспільства, картина світу несе певне історично конкретне, смислове та функціональне навантаження. Типами картини світу є: міфологічна, релігійна, наукова; спільним знаком для яких є мова, яка в картинах світу виконує певні функції: форма вираження, спосіб позначення, інструмент пізнання, регулювання. Характер мовної картини світу залежить від основних ознак і функцій типу картини світу і сприяє формуванню і закріпленню цих ознак. Мова, як спосіб інтерпретації картини світу і комунікації в процесі створення, передання й освоєння картини світу, є умовою функціонування останньої. Україномовна наукова та релігійна картини світу формувалися протягом ХІХ ст. усупереч офіційній культурній політиці російської влади, і фактично на початок ХХ ст. вони в основному були сформовані.

Зазначено, що в етнічній ідентифікації мова відіграє роль одного з елементів етнічної самосвідомості. Мовна система є продуктом історичного розвитку етносу і тісно пов'язана з його генезисом та історією. Саме етнос як мовний колектив є соціальним субстратом, в якому опосередковуються впливи соціокультурних чинників на мову. В різних наукових концепціях мова є одним

із базових елементів в етнічній зовнішній ідентифікації та внутрішній самоідентифікації, однією з ключових умов у визначенні етнічної групи. Звернено увагу, що в умовах чітких мовних відмінностей і переважаючого монолінгвізму, використовуючи критерій мови, в цілому легко провести межі між мовними спільнотами, які, як правило, збігаються з етнічним поділом, але така диференціація є суб'єктивною. Мовна приналежність й етнічне походження – явища неоднакові, хоча й часто збігаються.

Звернено увагу на ставлення до української мови як етнічної ознаки у Російській імперії у XVIII – на початку XX ст. Хронологічні і територіальні межі дослідження охоплюють територію українських земель, інкорпорованих до складу Російської імперії, для яких були характерні процеси, з одного боку, становлення української літературної мови, а з іншого, зниження її соціального престижу за рахунок застосування широкого набору політичних інструментів та опосередкованих важелів впливу. Активізація українського руху у другій половині XIX ст. наштовхнулася на суворі заходи щодо обмеження вживання української мови. Проаналізовано репресивні методи проти української мови з боку російського уряду та російської церкви, які й надалі використовувалися імперською та радянською владою для боротьби з українською мовою та свідомим українством. Наголошено, що всупереч офіційним ідеологічним настановам у російському суспільстві не було однозначного переконання щодо статусу української як самостійної мови або наріччя російської. Остаточна дискримінаційна політика щодо української мови була закріплена Валуєвським циркуляром й Емським указом, згідно з якими заборонялося друкувати релігійні, навчальні й освітні книги українською мовою, яка повинна була бути витіснена з культурної сфери і обмежена побутовим вжитком, що призвело, зокрема, до тимчасової дезорганізації українського руху в Наддніпрянщині.

Широке коло національно-культурних питань, що засвідчували історико-культурну своєрідність українського народу, його давні цивілізаційні традиції на своїй землі, пропагувалося на шпальтах українського суспільно-політичного, літературно-мистецького журналу «Основа», першорядною для якого була мовна проблематика, а також формулювання української ідентичності. Всупереч

офіційній імперській політиці Харківський університет, як один із потужних освітніх і наукових центрів у Наддніпрянській Україні, ініціював видання українознавчих часописів, наукових праць, у тому числі й українською мовою, актуалізував питання про народні мову і творчість, розвиток української літератури. Розкрито сутність поглядів представників української та російської інтелігенції на «українське питання», звернено увагу на той факт, що через активізацію українського руху і, відповідно, посилення цензурної політики, дискусія про українську мову вийшла за межі лінгвістично-філологічного дискурсу і перейшла в історико-політичну площину. Вказано, що представники української інтелігенції обстоювали думку, що саме мова є зв'язувальною ланкою між освіченою частиною суспільства, у середовищі якої формувалося уявлення про українську політичну націю, і широкими прошарками населення. Саме це покоління інтелектуалів відіграло провідну роль у формуванні спільної української ідентичності. Внаслідок дискусії про українську мову, що тривала кілька десятиліть, серед українців усе більше утверджувалася думка про самостійний шлях історичного розвитку мови автохтонного населення українських земель; а представники російської інтелігенції змушені були де-факто це визнати, але переорієнтувалися на доказування непотрібності, історичної неперспективності «южнорусского языка».

З'ясовано, що дискусії навколо української мови, маючи науковий і політичний характер, одночасно сприяли поглибленню культурологічних уявлень про неї. Попри численні цензурні заборони, виходили друком українськомовні літературні твори різних жанрів. Їхнє видання та поширення набуло вагомого значення у контексті українського руху, трансляції української культурної ідентичності в суспільстві у ХІХ – на початку ХХ ст. У цьому процесі українська мова відіграла виключну роль, незважаючи на етнічні відмінності. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. зусилля представників української культурної еліти були скеровані на формування української літературної мови й розширення сфери її вжитку. Мовна діяльність П. Куліша, Т. Шевченка, М. Костомарова та ін., які своєю творчістю охопили всі існуючі на той час літературні жанри, характеризується прагненням синтезувати в українській

літературній мові східні і західні говори народної мови. Особлива роль у цьому процесі належала творчості Т. Шевченка. Завдяки представникам української еліти того часу українська мова повстала як головна і незамінна складова особистої і колективної ідентичності, й, зрештою, як головна форма у боротьбі за національну культуру.

Ключові слова: мова, українська мова, мовна картина світу, цивілізація, національна культура, етнос, літературні твори, лінгвоцид.